

ISSN 2010-9075

БЕРДАҚ атындағы ҚАРАҚАЛПАҚ
МӘМЛЕКЕТЛІК УНИВЕРСИТЕТИНИҢ

ХАБАРШЫСЫ

БЕРДАҚ номидаги ҚОРАҚАЛПОҚ
ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИНИНГ

АХБОРОТНОМАСИ

ВЕСТНИК

КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. БЕРДАХА

3

НӨКИС 2024 НУКУС

**БЕРДАҚ атындағы ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИНИҢ**

ХАБАРШЫСЫ

**БЕРДАҚ номидаги ҚОРАҚАЛПОҚ
ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИНИҢ**

АХБОРОТНОМАСИ

ВЕСТНИК

**КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. БЕРДАХА**

№ 3 (66)

2024

Каракалпакский госуниверситет им. Бердаха

Учредитель и издатель: Каракалпакский государственный университет им. Бердаха
Главный редактор: доктор технических наук РЕЙМОВ А. М.
Заместитель главного редактора: доктор географических наук ТУРДЫМАМБЕТОВ И.Р.
Ответственный редактор журнала: ТУРСЫНМУРАТОВ М.

Редакционная коллегия:

АБДИНАЗИМОВ Ш. – проф., доктор филологических наук, АБДУЛЛАЕВА М.Н. – доктор философских наук, АМЕТОВ Я. – доц., доктор биологических наук, БАЙМАНОВ К. – проф., доктор технических наук, БАЛЛИЕВА Р. – доктор исторических наук, БАБАДЖАНОВ Ф. – доц., кандидат филологических наук, БЕРДИМУРАТОВА А. – проф., доктор философских наук, ЖАРИМБЕТОВ К. – проф., доктор филологических наук, ЖОЛЛЫБЕКОВ Б. – проф., доктор географических наук, ЖУМАНОВ М.А. – проф., доктор биологических наук, ИСМАЙЛОВ К. А. – проф., доктор физико-математических наук, КОЩАНОВ Б. – проф., доктор исторических наук, КУДАЙБЕРГЕНОВ К.К. – проф., доктор физико-математических наук, КУДАЙБЕРГЕНОВ М.С. – проф., доктор филологических наук, КУТЫБАЕВА Е. – проф., доктор юридических наук, КАЙЫПБЕРГЕНОВ Б.Т. – доктор технических наук, МАМБЕТУЛЛАЕВА С.М. – проф., доктор биологических наук, МАМБЕТНАЗАРОВ Б.С. – проф., доктор сельскохозяйственных наук, МАТКУРБАНОВ Р. – доктор юридических наук, МАТЧАНОВ А.Т. – проф., доктор биологических наук, МАШАРИПОВА Т. Ж., – доц. доктор филологических наук, МУМИНОВ Ф.А. – проф., доктор филологических наук, МУСАГАЛИЕВ А. Ж. - доктор экономических наук, РЕЙМОВА З.А. – проф., доктор юридических наук, СЕЙФУЛЛАЕВ Ж. – доктор физико-математических наук, ТАГАЕВ М.Б. – проф., доктор технических наук, ТИЛЕУМУРАТОВ Г. – доц., кандидат филологических наук, ТУРДЫБАЕВ К. К. – доктор филологических наук, УБАЙДУЛЛАЕВ Х. – проф., доктор экономических наук, УТЕБАЕВ Д., – доц. доктор физико-математических наук, УТЕУЛИЕВ Н.У. – проф., доктор физико-математических наук, УРАЗЫМБЕТОВ К.К. – проф., доктор филологических наук, УМАРОВА К. - доктор юридических наук, ХИКМАТОВ Ф. – проф., доктор географических наук.

Журнал издается с 2008 года

Выходит 4 раза в год на каракалпакском, узбекском, русском и английском языках

Адрес редакции: 230100, г. Нукус, ул. Ч. Абдирова, 1.

Телефон: 223-60-19

E-mail: vestnik@karsu.uz

Редактор: Машарипова Т. Ж.

Корректор: Кайыпова Ф.Ж.

Компьютерная верстка: Сейдабуллаева Ф.

«Вестник Каракалпакского государственного университета им. Бердаха» Постановлениями Президиума ВАК при Кабинете Министров Республики Узбекистан (20.03.2015 г., №214/2; 18. 11.2015 г., №218/5; 22.12.2015 г., №219/5; 23.12.2016 г., №232/5; 29.12.2016 г., №233/4; 29.03.2017 г., №239/5; 29.08.2017 г., №241/8; 28.12.2017 г., №247/6) включен в перечень научных изданий, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Республики Узбекистан, для публикации основных научных результатов докторских диссертаций по научным направлениям История, Философия, Филология, Юридика, Педагогика, Психология, Экономика, Политология, Исламоведение.

Сдано в набор 10. 09. 2024. Подписано к печати 25. 09. 2024. Формат бумаги 60x84 1/8. Печать офсетная. Бум. л. 30,1. Уч.-изд. л. 20. Тираж 300. Цена договорная.

Каракалпакский государственный университет им. Бердаха. г.Нукус, ул. Ч. Абдирова,1 Журнал зарегистрирован Каракалпакским агентством печати и информации. Регистрационный номер №01-051 от 31 октября 2008 г.

Отпечатано в ООО «Шабнам Омад Нур». г. Самарканд, ул. Зиёкорлар 1.

© Вестник Каракалпакского государственного университета им.Бердаха

Хәзирги Қытай тюрколог илимпазлары (солдан оңға қарай)

1. Жаң Тиешаң – Қытайдағы аз санлы миллетлер тиллери хәм ески китаплары институты директоры орынбасары, профессор;
2. Еркін Аўғалы – Орайлық миллетлер университети қазақ филологиясы факультети профессоры;
3. Литиф Тохти – Орайлық миллетлер университети уйғыр филологиясы факультети профессоры;
4. Абдурашит Якуб – Орайлық миллетлер университети Қытай аз санлы миллетлер тиллери филологиясы институты директоры;
5. Шамшетдин Абдиназимов – Қарақалпақ мәмлекетлик университети профессоры;
6. Жаң Диңжин – Орайлық миллетлер университети қазақ филологиясы факультети профессоры.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Аманжолов А. С. История и теория древнетюркского письма. Алматы: ЗАО Издательство «Мектеп», 2003. – 368 с.
2. Түймебаев Ш., Ескеева М. Түркітанудың тарихи-лингвистикалық негіздері. – Алматы: Қазығұрт, 2015. – Б.20
3. Содиков Қ. Илк ұрта асрларда Марказий Осиёда кечган этно-лингвистик жараёнлар. – Тошкент; Akademnashr, 2018. – Б.8
4. Sertkaya O.F. Göktürk Tarihinin Meseleleri. – Ankara, 1995. – s.303-304.
5. Sertkaya O.F., Alyılmaz C., Battulga T., Moğolstandaki Türk Anıtları. – Ankara, 2001. – s.157-162.
6. Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары. – Астана: Қултегин, 2003. – Б.149-150.
7. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л., 1951. 451 с.
8. Ғабитханұлы Қ. Көне түрк жазба ескерткіштерінің Қытайда зерттелуі // Тил және қоғам. – Астана. – 2006. N2(7). -Б. 99-100

Аннотация. Мақалада Қытайда тюркологиялық изертлеулердің алып барылуы жағдайлары туғралы сөз болады. Қытай лингвистлерінің Орхон-Енисей естеликлерінің тилин үйрениуге қосқан үлесі бойынша мағлұматлар берілген. Сондай-ақ, белгили Қытай жылнамаларында түркі қәуімлері жөніндегі мағлұматлар келтирилген. Қытайдың көрнекли тюркологлары, соның менен бирге, Қытайда жасаушы қазақ, уйғыр илимпазларының изертлеулері бойынша мағлұматлар берілген.

Аннотация. Мақалада Хитойда туркологик тадқиқотларның олиб борилиш ҳолати хусусида сўз боради. Хитой тилшуностларининг Ўрхон-Енисей ёдгорликларининг тилини ўрганишга қўшган хиссалари бўйича маълумотлар берилган. Шунингдек, маълум Хитой йилномаларида туркий қавмлари тўғрисидаги маълумотлар келтирилган. Хитойнинг машхур туркологлари билан қатор, Хитойда ясовчи қозок, уйғур олимларининг тадқиқотлари бўйича маълумотлар берилган.

Аннотация. В статье идет речь о состоянии тюркологических исследований в Китае. Приводятся сведения о вкладе китайских лингвистов в изучение языка орхон-енисейских памятников. Также некоторые китайские летописи содержат сведения о тюркских народах. Помимо известных тюркологов Китая, даны сведения об исследованиях казахских и уйгурских ученых, работающих в Китае.

Annotation. The article discusses the state of Turkic studies in China. Information is provided on the contribution of Chinese linguists to the study of the language of the Orkhon-Yenisei monuments. Also, some Chinese chronicles contain information about the Turkic peoples. In addition to famous Chinese Turkologists, information is given about the research of Kazakh and Uyghur scientists working in China.

Таяныш сөзлер: тюркология, Қытай тюркологиясы, Орхон-Енисей естеликлері, Қытай жылнамалары, түркі қәуімлер.

Таянч сўзлар: туркология, Хитой туркологияси, Ўрхон-Енисей ёдгорликлари, Хитой йилномалари, туркий қавмлар.

Ключевые слова: тюркология, китайская тюркология, орхон-енисейские памятники, китайские летописи, тюркские народы.

Keywords: Turkology, Chinese Turkology, Orkhon-Yenisei monuments, Chinese chronicles, Turkic peoples.

МУҲАББАТ ЛИРИКАСЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИГИ

Турдыбаев Қ.К.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Қайсы дәуір әдебиятында болмасын, лириканың ең көп жазылатуғын жанрлық түрі – бул муҳаббат қосықлары болып табылады. Әдебиятшы Қ.Жәрімбетов ашықлық лирикасы хәм муҳаббат лирикасы деген терминлерди синоним ретинде қолланып, оны интим лирикаға жатқарады. Бул термин латын тилиндегі *intimus* сөзинен алынғанлығын, сөзлик мәніси бойынша күтә терең, күтә ишки дегенди билдиретуғынлығы туғралы жазады. [1;106-б.] Сондай-ақ әдебиятшы: «Жанрлық қәсийетлері бойынша ашықлық қосықлары лирикалық қахарманның жүрек төринен шыққан мөдир сезимлерди береді. Лирикалық қахарманның жүрек сезимлері

инсанға тән тәбийий (жынысый) ышқының тийкарында пайда болады хәм олар сыртқы дүньяўий тәсирлердин нәтийжесинде этикалық қәсийетлерди, яғнай, жәмийетлик тәртиплердин, үрп-әдетлердин, инсанийлык нормалардың тәсири нәтийжесинде, сондай-ақ дүньяны көркем таныўдың нәтийжесинде эстетикалық қәсийетлерди ийелейди». [1; 106-б.] Демек, мухаббат қосықлары өмир шынлығы менен турмыс заңлылығына барып ушласады.

Әлбетте, хәр бир шайыр мухаббатты өзінше сезинип, оны өзінше жырлайды. Бул иләхий сезимди И.Юсупов өзінше, Х.Дәўлетназаров басқашалаў, Н.Төрешова менен М.Жуманазаровалар пүткиллей басқаша стиллик бағдарда жырлайды. Бирақ, олардың барлығының да лирикалық қахарманларының жаны таза, өз мухаббатына садық болғысы келетуғын, бул жолда тынбай гүресетуғын, өзгелерге бахыт тилейтуғын пәк жанлы инсанлар. Егер де мухаббаттың этикалық категориялардың бири екенлигин есапқа алсақ, лирикалық қахарманның садық мухаббаты жәмийет ушын да ақлақий үлги сыпатында хызмет етеди.

И.Юсуповтың XX әсирдин 80-жылларынан кейинги поэзиясында мухаббат қосықлары өзиниң жаңаша мазмуны, стили, жоқары көркемлиги менен айырылып турады. Бул қосықлар өзгеше бир стиллик бағдарға ийе, олардың реалистлик сыпаты тағы да тереңлести, трагизм менен комик сыпатлар да бул қосықларда бир-бири менен өтлесип, өзгеше бир сезимлер гаммасын пайда етти. Сәйкес түрде олардың эмоционаллық сыпаты менен поэтикалық шеберлик дәрежеси де жоқары басқышқа көтерилди. Шайыр дәретиўшилигиниң бул өзгешеликлери хакқында өз ўақтында орынлы пикирлер билдирилди. Бирақ та, шайырдың мухаббат қосықлары арнаўлы түрде изертленилмеди. И.Юсуповтың ғәрезсизлик жылларында жарық көрген топламларындағы «Гүллер аңламас», «Мен сениң кеўлиңди қабартқан күн», «Жалғызлық», «Және келдим қәбириң басына» хәм тағы басқа мухаббат қосықларында өмир философиясы менен мухаббат сезимлерин шайыр тығыз бириктирип, усы еки проблеманы ажыралмастай етип сәўлелендиреди. Айырым қатарларда елеспесиз түрдеги юморлық сүўретлеў усыллары менен-ақ шайыр өмир менен мухаббаттың ажыралмас бирлигин, мәңгилигин айтса, ал, басқа қатарларында мунлы сезимлер жәрдеми менен-ақ өз сүйиклисин қәстерлеўши лирикалық қахарман образын ашып жаратады.

Мысалы:

Сен кирмеген бағда жемис пискендей,
Сәнемлер қолынан шарап ишкендей,
Қуўрақ тамызыққа ушқын түскендей,
Түтинсиз, жалынсыз жанар мухаббат. [2; 33-б.]

Дурысында да, бул жасы үлкен шайырдың хәм өмирден мол тәжирийбе топлаған инсанның айтатуғын сөзлери екенлиги хакыйқат. Буның үстине нағыз өмир философиясынан туўған пикирлер екенлиги де сезилип тур.

Шайыр «Епке келсе, ашық болмай жасаңлар...» қосығында да мухаббат отында жанған хәм турмыстың қарама-қарсылықларына төтепки берип, оның тәбийий ағысын мойынсынған лирикалық қахарманның образын айқын сәўлелендирген.

Инсан бул бәледен қорққан қашан да,
Тислегендей өкиништен бармағын?
Епке келсе, ашық болмай жасаң дә.
Мен байғус сөйтип бир жасай алмадым. [3; 55-б.]

Шайыр қосықтың ақырын өмир қарама-қарсылықлары менен оның соқлығысыўларына қурып, реализмди тағы да тереңлестирип, арттырып бергенлиги поэтикалық жақтан қунлы болып табылады.

Үш қумар көз бизди тутқынға алды,
Екеўи жумылды, биреўи қалды.
Ол хәм бизди тутып қәпеске салды,
Қанша талпынсам да босай алмадым.
Хижран пияласы липпеди шерге,
Дәўран өткенлигин билдим сол жерде... [3; 55-б.]

Әлбетте, бул қатарларды толығырақ хәм тереңнен түсиниў ушын шайырдың өмир баянына бир нәзер салып, оны айқынырақ билиў керек болады. Хакыйқатында, шайыр-лирикалық қахарман өмирде еки рет аты сүрнигип, үш рет өмирлик қостар таңлаўға мәжбүр болғанлығы - бул турмыс шынлығы. Улыўмаласқан лирикалық қахарман оқыўшыларға өз мухаббат сырларын усы бағытта билдирип отырады.

Өмир менен мухаббат жолларындағы қарама-қарсылықларды, мунлы демлерге толы мәўритлерди ким болса да өзінше бастан кешириўи мүмкин, себеби ол жаратылыстың тәбийий заңы, маңлайға жазылған әзелий тәғдир. Шайыр булардың барлығын айырым ебетейсиз қәлем ийелери сыяқлы мәниссиз, қурғақ сөзлер менен емес, ал сулыў эстетикалық сезимлердин бири болған мухаббатты өмир драмасы тийкарында сәўлелендирген. И.Юсуповтың төмендеги «Және келдим қәбириң басына» қосығынан алынған қатарларда да усындай өмир драмасы менен лирикалық қахарманның ишки арпалысқан сезимлери, ой-пикирлер диалектикасы шеберлик пенен ашылған.

Жаңарар деп еди сүйги – мухаббат,
Жаңармаса керек ол бир түйир де.
Босатып жиберген ийеси жоқ ат,
Басы батпас екен бөтен үйирге... [3; 53-б.]

Бул қатарларда өмір философиясы менен лирикалық қахарманның налаға толы сезімлері жәмлеп берілген. Соның үшін да биз И.Юсуповты тек ғана саясатшыл, публицист шайыр ғана емес, ал ойшыл, данышпан шайырлардың бири деп бақаласақ артықмашлық етпейди.

Х.Дәулетназаров ғәрезсізлік жылларында ең жақсы мухаббат қосықтарының авторы сыпатында карақалпақ лирикасын рәңбәрең бояулар менен байытты. Оның уы дәуірде жарық көрген «Мухаббат исми қыз еди Аққу», «Ауылға қайтыуға баяғы қыз жоқ», «Сағынышым-көзімнен тамшылар», «Көзлері кийиктің көзине мегзер», «Егер еслей алсаң», «Керегі жоқ еди сүйіудің», «Сен жақсы қызсаң», «Бір сүйгеним болды алты ай азық» хәм басқа да көплеген мухаббат қосықтарына композиторлар нама жазғанлығы себепли олар кең жәмийетшиликтің дыққатын өзине тартты. Бул қосықтардың кең аудиторияны ийелеуінің себеби сонда, оларда мухаббаттың қырлы соқпақлары менен қәуетерлі жоллары: сүйіскенлердің дәслепки татлы хәм умытылмайтуғын ушырасыу мәүритлері, ашық – машықлардың мөлдир сезімлері, алжасыулар, өкенишлер, үмитсізліклер, қулласы, өмір менен мухаббаттың шым-шытырық картиналары бизиң көз алдымыздан бирме-бир өтип турады. Х.Дәулетназаровтың бул қосықтарын оқысақ, гә қууанышқа, гә муңлы демлерге бөленип, улыуа, мухаббат хәккында, өмір хәккында ойларға батамыз. Басқаша айтқанда, Х.Дәулетназаров мухаббат қосықтарының оқыушыға деген эмоционаллық тәсири үлкен. Өйткени, мухаббат дәртінде жанған лирикалық қахарманның әлуан түрлі халаты оқыушы жүрегине жүдә жақын. Мысалы:

...Мен туңғыш хат жазған қыз қайда?
Ол қайсы бағларда, биз қайда...
Дәртлерден көксимде муз пайда,
Әлуидағ, гүллерим, әлуидағ! [4; 117-б.]

Х.Дәулетназаровтың «Әлуидағ, жаслығым!» қосығынан алынған бул қатарлар да шайыр мухаббат хәм өмір диалектикасының усындай сырларын дәл тауып айтқанлықтан, олар жүдә тәсирили хәм терең мағаналы болып келеди. Сол себепли олар намаға түсириуге де, саз бенен атқарыуға да бейим.

Шайыр мухаббат пенен өмірдеги усындай алжасықларды, оның турмысымыздағы басқа кубылыслар менен диалектикалық байланысын лирикалық қахарманның кеуил драмасына терең сиңирип сүүретлей алғаны үшін да бундай дәретпелердің аудиториясы кең болып келеди.

Әлбетте, мухаббат-гөззал руўхый дүньяның жемиси. Демек, гөззаллық бар жерде ғана ышқы тарлары шертилиуі үшін шараят пайда болады. Х.Дәулетназаров усындай мәүритлерди портретлик деталлар аркалы сәулелендире алады. Усының арқасында шайыр қәлеминен «Көзлерің мухаббат тилинде сөйлер», «Көзлері кийиктің көзине мегзер» деген қосық қатарлары дөреген. Булардың барлығы жанлы турмыстан, қайнаған өмірден алынған штрихлар екенлиги дауысыз.

Бәхәрде усылайша толқыйды суулар,
Айдында усылайша жүзеди қуулар,
Айма деп қаларсаң он төрттен тууған,
Ал, көзі кийиктің көзине мегзер.

Қаршыға қыяллы, тырна жүрисли,
Сыңғыр қағып аққан булақ күлисли... [4; 103-б.]

Бул қатарлар поэзияда Әжинияз шайырдан, хәттеки, фольклорлық мийраслардан берли киятырған гөззал қыз образын жасау дәстүри менен байланыссы. Қосықтағы әжайып салыстырыулар менен теңеулер усыннан дәрек береді. Шайырдың «Бір сүйгеним болды атлы ай азық» атлы мухаббат лирикасында фольклордағы, классикалық әдебиеттағы яр сағынышы, оның жамалына ашық болыу мотиви лирикалық қахарманның ишки сезімлерин бизиң көз алдымызға сәулелендириуге елеули көркемлик функцияны атқарған. Әдебиетта бурыннан бар дәстүрий мотивтен автордың шебер пайдаланғаны сезилип тур. Сонлықтан да, бул қосық оқыушының жүрегине жүдә жақын.

Улыуа алғанда, Х.Дәулетназаров мухаббат қосықтарының лирикалық қахарманы улыуа гөззаллықты аңлайтуғын, гөззаллыққа ынтықлық пенен қарайтуғын қәсийетлерди өзінде жәмлеген. Мысалы:

...Күлкің мөлдир булақ сыңғырлысындай,
Журтты сағынтарсаң бәхәр қусындай,
Қыз дегеннің бәри болса усындай,
Дүньяда әрманлы жигит болар ма?... [4; 127-б.]

Шайыр келтирилген қатарларда «Сүйип билмеслер де билместен сүйер» сыяқлы бир-бирине қарама-қарсы мәнидеги сөз тиркеслерин мәзи ислетип отырған жоқ. Негизінде, бул сөз тиркеслерінде лирикалық қахарманның мухаббатқа терең сезимталлығы хәм ойшаң қатнастары сәулелендирилген. Соның үшін да, Х.Дәулетназаровтың мухаббат қосықтары мәзи сулыу ұйқасқа, бир тегис намаға, сыртқы сулыулыққа қурылмастан, олар философиялық мәнис-мазмунының тереңлиги менен де айырылып турады.

Хәзирги қарақалпақ поэзиясында салмақлы орынға ийе шайыр М.Жуманазарованың мухаббат лирикасы өзине тән өзгешеликке ийе. Шайыр қосықтарындағы лирикалық қахарманның жүрегіндегі дәртли сезімлерге толы, бирақ ол мухаббатқа садық, оған болған беккем исеними менен ажыралып турады. Сонлықтан да, шайыр уы бағытта айрықша пафос пенен қәлем тербете отырып, былайынша жазады:

Сен сезбейсең еле мен,
Түслерине енемен,

Хәр жыл сайын қайтадан,
Бәхәр болып келемен. [5; 19-б.]

Хақыйқатында да, бул өз мухаббатына бекем исенген, шешиўши бир қарарға келген лирикалық қахарманның сөзлери екенлиги айқын көринип тур. Соның менен қатар, бул лирикалық қахарман улыўма инсаниятқа бахыт нурын тилеўши гуманист инсан сыпатында да бизиң көз алдымызда сәўлеленеди. Сонлықтан ол тағы да: Руўхый дүньяң қулазып,

Кеўлиң гүрбеттен азып,
Қалсаң әўметтен көз жазып,
Ығбал болып келемен. [5; 19-б.]

Лирикалық қахарманның мухаббат сезими улыўма адамгершилиқ проблемалары менен де тереңнен ушласып кететуғынлығы, бул нәрсениң қосықтың әҳмийетин және де арттыратуғынлығы анық.

Шайырдың топламдағы «Бендемен», «Сенсиз», «Сүйгениң бийкар» атлы қосықларының идеялық-эстетикалық бағдарын да оқыўшылардың тап усындай позициядан турып дурыс түсиниўине туўра келеди. Өйткени, белгили лирика изертлеўшиси Л.Гинзбургтин дурыс көрсеткенидей: «Лирика ушын ең алды менен оқыўшының түсимпазлығы зәрүр». [6]

М.Жуманазарова мухаббатты жырлаў барысында көбинесе өз сезимлериниң алдамайтуғынлығы хаққында жазады, усы арқалы лирикалық қахарманның өз пикирлерине деген исенимин айқын ашып таслайды. Бундай кәсийетлер оның «Сен келесең», «Яқ, мен сени...» сыяқлы қосықларында да анық көринип турады. Мысалы:

Сонша жыл күттим, хижран, шыдадым,
Хаққа сыйындым, үн-түнсиз жыладым,
Таў-тасқа урылдым, қузға қуладым,
Гүдер үзгеним жоқ, сен келесең... [5; 28-б.]

Бул да, хақыйқатында, ойшаң, өз мухаббатына исеними бекем хәм сезимтал лирикалық қахарманның сөзлери екенлиги белгили. Шайырдың мухаббат лирикасында жасалған усындай типтеги инсанлар образы социал-жәмийетлик, психологиялық әҳмийети, оқыўшыға деген эмоционаллық тәсири бойынша да айрылып турады.

Сенсиз бардым талай ортаға, Көрсетилди сый хәм хұрметлер, Күлким, сезим бәри жортаға, Көз алдыма келбетің келер.	Қосық, сазлар шертилип атыр, Еситпейди қулағым хәргиз, Буның бәри маған кампәтир, Отырарман қулазып сенсиз. Сенсиз, сенсиз, сенсиз... [5; 36-б.]
---	--

Атақлы шайыр И.Юсупов та ертеректе айралық дәртине дуўшар болған лирикалық қахарман туўралы усындай мотивтеги қосығын дөреткен еди. Онда «Шағлап отырар ем тойларда бурын. Ал хәзир набада бара қала қойсам оған, Урланып қарарман... бос турған гүрсини...» деген сыяқлы қатарларында усындай айралық мотиви, мухаббатқа садықлық мотиви шебер берилген еди. М.Жуманазарова да усындай айралық сезимине мұптала болған лирикалық қахарман образын жасаў арқалы бул ағла сезимниң күшин көрсетип береді. Ондағы соңғы анафоралық қатарлар (...сенсиз, сенсиз, сенсиз...) қосықтың оқыўшыға деген эмоционаллық тәсирин, поэтикалық күшин арттырып берийге хызмет еткен. Усы сыяқлы поэтикалық пәт түсириўши қайталаўлар қосықта: ...Түслериңе енемен, / Еле мен, еле мен... [5; 20-б.] түринде де ислетилип, олар дөретпениң өзине тән стиллик бийтәкирарлығын ғана аңлатып қоймастан, ал, лирикалық қахарманның жүрек төриндеги сырларды, автор пафосын оқыўшыға айқын жеткерип турғанлығы көзге тасланады.

Хәзирги қарақалпақ лирикасының раўажланыўында Г.Дәўлетова шығармаларының белгили орны бар. Оның мухаббат қосықлары өзине тән өзгешеликке ийе. Шайыр қосықларында миллий характеримизге тән болған руўхый-психологиялық белгилер, өмирдің жәмийетлик, социал-психологиялық мәселелери мухаббатқа байланыслы шеберлик пенен ашылған. Мысалы, ол «Мухаббат» қосығында былай деп жазған:

Кеўил сырын билдирмеге батпадым, Беглик туўын аўлағырақ атпадым, Сезимлерге турсамдағы майысып, Бир аўыз сөзине жуўап қатпадым.	Мудам жүрегимде сени сақладым, Өзинди деп сөз маржанын тақладым, Женгем хәзиллесе «қойшы соны» деп Ал, пинхамы мақтағанын жақладым. [7; 45-б.]
--	---

Мухаббат сыяқлы сырлы сезимниң қарақалпақ қызларының ишки руўхый әлеминдеги берилиў өзгешелигин шайырдың усылайынша сәўлелендириўи оның миллий колориттен шебер пайдаланғанынан дәрек береді. Бунның үстине автордың қарақалпақ қызларының миллий менталитетимизге сай түрде, хәттеки, мухаббат мәселесинде де әдеп-иқрамлылық нормаларын сақлап қалыўын берийи лирикалық қахарман образының шебер жасалыўына хызмет етип тур.

Лирикалық қахарманның сезим хәм ойларының қосықтағы даўамы сыпатында шайырдың «Мен өзиңе ашық болған қусайман» қосығында төмендеги қатарларды келтириўи оның руўхыйлық сыпатының тереңлигин аңлатып турды.

Жалынлайман, жалындайман, жангенем,
Алаўлаған сенлик сезимлерден мен,
Қой кеўил деп өзим безинген менен,
Ләйлиге сыңарлас болған қусайман.
...Беглик туўын ийдим қәлбим султаны,
Мен өзиңе ашық болған қусайман... [7; 14-б.]

Ғәрезсизлик дәуири поэзиямызда табыслы қәлем тербеткен О.Сәтбаевтың көплеген мухаббат қосықларында шайыр лирикасының идеялық-эстетикалық, көркем-поэтикалық өзгешеликтері айқын көзге тасланады. Әсіресе, шайыр мухаббат объекті болған қыздың сулыу келбетін, яғни «объектив қахарманның» портретлік пишимін классик шайыр Әжинияз дәстүрлеріне сай бере алған. Бірақ, О.Сәтбаевтың бұл жанрлық форманы дәретіуде өзін тән жолы, стили бар. Оның «Көк көйлегің турса тырысып», «Липасыңды жағысқа таслап», «Қанатына мезеп қулардың», «Нәзәлим қыз» сыяқлы мухаббат қосықтарында шайырдың өзін тән образ жасау өзгешелигі көзге тасланады.

Көк көйлегің турса тырысып,
Сийнең сырлы түс алар еді.
Алмадайын пискен уылыжып,
Жүзің гүлдей қызарар еді.

Қырға шыққан балыққа мезеп,
Жарқ етеді арыу жамалың.
Ақ поррықтай төсінди безеп,
Шыға келер екі әнарын. [8; 17-б.]

Бұл қатарларда сулыу қыз портрети шебер сызып берілген. Бұл қатарлар арқалы шайыр мухаббатқа мұптала болған лирикалық қахарман образын, оның гөззалға деген ишкі ынтықлық сезимін, гөззалықтан эстетикалық зауықланыу пайытларын тереңнен ашады. Сонлықтан да, лирикалық қахарман өз сезімлерін жасыра алмай, ишкі интим халатын былай бере алған:

Сенлик ышқым турғанда «писип»,
Жоқ, мен артық шыдай алмайман!
Аш белиңнен қапсыра қушып,
Қанып-қанып поса алғайман! [8; 18-б.]

Шайырдың «объектив қахарман» менен лирикалық қахарманның өз-ара қатнасын тек бір тәреплеме, қыймылсыз, қозғалыссыз халда емес, ал, оларды динамикалық жағдайда алып сәулендириуге умтылғанын көріуге болады.

Әлбетте, мухаббат қосықтары, бизиңше, эмоционаллық тәсіршенлігі, оқыушыға эстетикалық зауық бағышлай алыу қасиеттері менен де бақалы. Лирикалық қахарманның мухаббатқа байланысы кеуіл арпалысын тәсіршен сәулендире алғанылығы, әлбетте, қосықтың поэтикалық шеберлік дәрежесінің жоқарылығынан дәрек береді. Соның ушын да шайырдың сөз бенен салған мынадай сүреттерін оқыушы нәзерден тыс қалдырғысы келмейді:

Сүмбил шашың толқында туулап,
Ай кәуметің нурдай балқыды.
Көл турқыңды салар сулыулап–
Гүл дийдарың сууда қалқыды. [8; 19-20 б.]

О.Сәтбаевтың поэзиясында бундай қатарлар көптеп ушырасады хәм олардағы тағы бір көзге түсетуғын өзгешелик соннан ибарат, бұл мухаббат сезімлерінің көпшилік орынларда тәбият фонында пейзажлық сүретлеулер арқалы терең хәм эмоционаллық тәсіршенлігі күшлі етип берилиуі десек қәтелеспейміз. Пиқиримиздің дәлилі ушын мынадай қатарларды келтирейік:

Уылыжып пискен бір жуп алмадай мисли,
Жүзи гүл-гүл дөніп қыз тубалайды...
Әне, жуп қумыры табысты дүзде,
Көкте миллиард жұлдыз
Ай сығалайды.
Бір гез ерке самал тарқатып шашын,
Бұл нәзәлим көкке күлип қарайды.
Ал, жипек жел алып қашса шалғышын,
Жұлдыз жымың қағып,
Ай сығалайды. [8; 15-б.]

Хақыйкатында да, бұл қатарларда тәбият пенен ашықтың ушырасыуының әжайып көринісі сөз бенен шебер салынған. Лирикалық қахарманның мухаббат сезімлеріне бөленген хәм сулыу тәбият қушағында көрінген келбети және де анығырақ берілген. О.Сәтбаев бизди қоршаған сулыу тәбият көринісі менен мухаббат сезімлерінің бір-бирине алысыуын психологиялық параллелизм усылы менен шебер сәулендирген.

Улыуа алғанда, аты аталған шайырлардың мухаббат лирикасын таллау арқалы биз олардың бұл бағдардағы шығармалары ғәрезсизлик дәуири қарақалпақ поэзиясында белгили орын ийелегенлігін, усы себепли хәзіргі қарақалпақ лирикасының рауажланыуына белгили үлес болып қосылғанын айтыуымыз керек. Демек, бұл дәуірдегі мухаббат қосықтарын әдебиятымыздың және де алға рауажланыуына тәсір еткен көркем-әдебий қубылыс сыпатында бақалауға болады. Жаңа дәуір, жаңа социал-психологиялық орталық миллий әдебиятымызда усындай поэтикалық қубылыстардың рауажланыуына тийкар жаратты.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қасиеттері хәм рауажланыу тарихы. – Нөкіс: «Билим», 2004. 188 – б.
2. Юсупов И. Хәр кимнің өз заманы бар. Қосықтар хәм қысса. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2004. 67 – б.
3. Юсупов И. Беглигинди бузба сен. Қосықтар. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1995. 96 – б.
4. Дәулетназаров Х. Хош қал, жаслығым. Қосықтар. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1993. 224 – б.
5. Жуманазарова М. Еле мен... Қосықтар. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2003. 136 – б.
6. Гинзбург Л. О лирике. 2-ое изд. Советский писатель. – Ленинград: 1974. – С. 8.
7. Дәулетова Г. Сениң дәртін менен жасайман, хәял! Қосықтар. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2001. 64 – б.

8. Сәтбаев О. Ай сығалайды. Қосықлар хэм поэма. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992. 56 – б. Б. 45.

Muxabbat lirikasining janr xususiyatlari

Rezyume. Bu maqolada qoraqalpoq she'riyatining muhim janrlaridan biri sifatida ishq lirikasida lirik qahramon obrazini yaratish xususiyatlari ko'rib chiqiladi.

Tayanch so'zlar: she'riyat, ishq lirikasi, lirik qahramon, janr xususiyatlari

Жанровые особенности любовной лирики

Резюме. В этой статье рассматриваются особенности создания образа лирического героя в любовной лирике как одна из важных жанров каракалпакской поэзии.

Ключевые слова: поэзия, любовная лирика, лирический герой, жанровые особенности.

Genre features of love lyrics

Summary. In the article the ways of creation of hero character in love lyrics by are viewed as a very important genre in modern Karakalpak poetry

Key words: poetry, love lyrics, lyrical hero, genre features

К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЮ СВОЙСТВ ГЛАГОЛОВ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКОВ

Курбанов Я.

Каракалпакский государственный университет

Современные грамматические теории, если они не имеют специального назначения, ориентируются все более на решение проблем обучения языку. Эта ориентация усиливается по мере того, как в центре внимания ученых оказывается предложение (основная коммуникативная единица языка); и закономерности его поведения. В последние несколько десятилетий при изучении данного вопроса значительное место уделяется теории валентности, под которой понимают свойство слова устанавливать синтаксические отношения с другими словами на основе своего значения, в частности, глагола, в функции предиката, детерминирующего в значительной мере семантику и структуру предложения. Этим определяется задача сопоставления глаголов как носителей валентности в различных языках. В данном исследовании речь пойдет совершенно о конкретных единицах-носителях валентности, семантике их актантов и морфолого-синтаксических свойствах последних.

Как известно, преподавание иностранного языка с опорой на родной язык сталкивается с труднейшей проблемой несовпадения его элементов не только в плане морфологическом, но и в аспектах лексического и синтаксического уровней. Принадлежность немецкого и каракалпакского языков к различным семьям и вместе с тем к несовпадающим морфологическим типам свидетельствует о том, что способы образования слов и их форм, словосочетаний и предложений в них существенно различаются. Эти различия создают “идиоматичность языков [6, 7-10], которые накладывает свой отпечаток на оформление мысли. Данное положение не раз подчеркивалось в научной литературе. Акцентируя этот факт применительно к русскому языку, профессор С.Г. Бархударов писал: „Каждый национальный язык является неповторимым, своеобразным индивидуальным явлением. Поэтому, анализируя явления русского языка в целях построения методики его преподавания в национальной школе, необходимо подходить к ним с точки зрения нерусского языкового мышления, всесторонне раскрывать те языковые явления, которые создают своеобразие русского языка“ [1, 10]. При этом ряд ученых совершенно правомерно указывают также и на необходимость типологического изучения“ языковых систем в целом на современном синхронном срезе“.

Принадлежность родного языка учащихся и немецкого языка к разным типам априори о том, что одни явления - немецкого языка будут восприниматься и усваиваться более или менее легко, а другие - с большими трудностями. Типологическое сопоставление немецкого и каракалпакского языков на разных уровнях помогает прогнозировать эти трудности глубже понять принципы тех ошибок, которые являются следствием интерференции родного языка, и правильно определить те задачи, которые приходится решать каракалпакским учащимся при усвоении закономерностей немецкого языка. Такое “сопоставление” для целей обучения, - писал А. А. Леонтьев, заключается в последовательном сопоставлении операций, производимых нами на разных уровнях порождения и осознания речи, анализа их психофизиологической природы, обусловленности и нахождения тех доминантных особенностей порождения, сознание и изменение которых наилегчайшим путем приведет нас к требуемому изменению результата порождения [5, 82]. Таким образом, при сопоставлении особое внимание следует обратить на такие узловые вопросы изучаемого языка, осознание которых как бы даст ключ к пониманию и усвоению ряда других особенностей изучаемого языка. Так, например, для глаголов движения в немецком языке характерной является дифференциация их по способу движения: gehen (пешком) - fahren (на чем-то). Этот признак является доминирующим для глаголов движения, который заложен в семантике «самого глагола. Для каракалпакского языка, как и (вообще для тюркских языков), этот признак является второстепенным. Ср, каракалпакский *piyada ju'r* - «идти пешком» и *atqa minir ju'r* - «ехать верхом на лошади», *mashinag'a minir ju'r* - «ехать на машине».

Значительная роль в изучении данного вопроса принадлежит анализу скрытых категорий - подразумеваемых категориальных - признаков, не имеющих синтаксического выражения в языке, иными словами, категорий, которые выражаются не прямо, а косвенно, при посредстве слов и словесного контекста. Выразителем этих категорий являются грамматически оформленные и сочетающиеся в предложении словесные знаки. Ср. русск. мать накрыла стол скатертью; нем.: die Mutter hat den Tisch mit einem Tuch bedeckt;

Kamalova X. S. “Qartayip atirgan jamiyet” sharayatlarinda “Omira sipati” tusiniktin manis-mazmuni	264
Камалова Д. А. XX асрнинг 50 йилларидаги никоҳ тўйидаги баъзи урф одатларимиз	267
Abduraxmanov S. S. Mahalliy kengashlar faoliyatini tartibga soladigan konstitutsion normalarning konseptual asos sifatida dinamikasi	270
Астанов А. Р. Янги Ўзбекистонда давлат фуқаролик хизматининг сиёсий, ҳуқуқий асослари	273
Jumakhanov Sh.Z., Nematova M. A. The concept of "convenience index" and its use in modern geo-urban studies	276
Реймов Р.М. Проблема человека и гуманистические идеи в творчестве Ажинияза	282
Қанаатов Е.Е. Дəўкескенқала	285
Машкуров Ғ. А. Ҳуқуқий мониторинг: назарий ва қонунчиликдаги ёндошувларнинг ўзига хос жиҳатлари	288
Kaipnazarov A.Sh., Otegenov B.M. O'zbekistonda ekologik ta'lim va tarbiyani shakllantirish tendensiyalari tarixi	291
Ҳакимниязов Ж. Х. Зардуштийлик дининдеги жерлеў дəстүрлерине тийисли қурылыслар	293
Муратбаева А.Б. Қарақалпақстан баспасөзінде "Корейс тили хэм мәденияты" фестивалы негизінде миллетлер аралық татыўлық хэм халықлар дослығының үгит-нəсиятланьўы	296
Sheripov U. A. Туямуйин сув омборининг қурилиши ва унинг хоразм воҳасида мелиорация ишларининг ривожланишига таъсири	298
Сейтниязов К. П. Давлат фуқаролик хизматчисининг ҳуқуқий мақоми	302
Xatamov T. Yangi O'zbekistonda amalga oshirilgan diniy-ma'rifiy islohotlar	305
Утепбергенов Ф. Ж. Гəўир қаладан табылған Будда үстини хэм хəйкеллери	308
Аметова А. М. Суд-ҳуқуқ ислоҳотлари даврида вояга етмаганларнинг жиноий жавобгарлигига оид нормаларнинг либераллашуви	311
Халилов Р. У. НАТО давлатлари қуролли қучларида психологик операция ва ахлоқий-руҳий тайёргарлик масалалари	313
Yelmuratov I.G., Pauatdinov R.K. Qaraqalpaqstanda arxeologiya mektebinin qaliplesiwi ham rawajlanivi tariyxinan	315

ФИЛОЛОГИЯ. ЖУРНАЛИСТИКА.

Абдиназимов Ш.Н. Қытайдағы түркологиялық изертлеўлер	319
Турдыбаев Қ.К. Муҳаббат лирикасының жанрлық өзгешелиги	321
Қурбанов Я. К вопросу изучения свойств глаголов в разносистемных языках	326
Мамбетназаров М. К. Артикли в английском и немецком языках и их специфические особенности	328
Hamroyeva N. N. Nutqning mulqotga kirishish bosqichiga oid kognitiv-semantik yondashuvlar	331
Sabirova Sh. Interlinguale und intralinguale interferenzen	333
Nazarova R. Sh. Триумф и крах Анны Бoleйн в трилогии Хилари Мантел	336
Рамбергенова Р.Г. Бириккен қоспа сөзлер хэм үнемлеў қубылысы	338
Nuranova S.G. Baliqshiliq tarawina tiyisli paremiyalardin lingvokulturologiyada uyreniliwi	341
Madaminov A. O'zbek tilida so'z birikmalari tarkibi va semantik xususiyatlari	344
Карлыбаева Г. Е. Эжинияз хэм қарақалпақ жазба әдебий тили	346
Нуруллаев Х. Инглис хэм қарақалпақ тиллеринде соматикалық фразеологизмлердин семантикалық хэм концептуал майданы	349
Худайбергенова У. К., Бектурсынова А. М. Образ востока и способы его репрезентации в поэзии И.А. Бунина	352
Шамшаддинова С. С. Қоңырат районы топонимиясының халықлық этимологиясы	355
Такеева А. Классификация морфем немецких существительных	358
Usenova Q. U. Qaraqalpaq tilindegi narestenin tuwiliwina baylanisli ayirim etnografizmler haqqında	360
Kilichov N. R. “Oltun yorug” asaridagi harakat fe'llari semantikasi	362
Сейтназарова И. Е. Тилеўберген Жумамуратов дөретпелерининг фонетикалық поэтикасы	367
Shamuratova E.S., Sagidullaeva Sh.B. O'z-o'zini rivojlantirish asosida o'quvchilarning so'z boyligini o'stirish ijtimoiy-metodik zaruriyat sifatida	373
Jarekeev M. Nókis qalasındağı kóshe atamalarinin tariyxıy shıgısı boyınsha qatlamlari	376
Бердимуратова С. П. Фразеологизмы с компонентом цветообозначения в японском языке	378
Gaylieva O. K., Jepbarova S. K., Maqsetova F. A. Q. Maqsetov qaraqalpaq folkloristikasinin kornekli wakili	380
Абдалнева С. Б. Исследования каузальных отношений в современной лингвистике	382
Ayagulov N. A., Tuychibaev I. B. Examining the precision of terminology in linguistics and literary studies: a comparative analysis	384
Тоқымбетова Г. А. Қарақалпақ классик әдебиятында образлар системасы	387
Каллибекова Г. П. Мақала жанрындағы перифразалар	389
Babayarov M. X. O'zbekcha sportga oid matnlarning stilistik tavsifi: determinlashuvi va polisemantizatsiyalashuvi	393
Esemuratova S. Qaraqalpaqstan fotojurnalistikasi qaliplesiwi ham rawajlaniv basqishlari	395
Мамбетирзаева Н. М. Интервью характеристикасы хэм оның журналистикалық жанрлар кесиминдеги орны	398

ЮБИЛЕЙ

Қайыпова Ф. Әдебият хэм илим пидайысы Мадрейим Турсынмуратов 80 жаста	401
Қожықбаева З.А. Дəллик хэм анықлыққа тийқарланған устаз	403